Sosial kapital og holdninger til religion i offentligheten

En studie av elever i den videregående skolen i Oslo-området

AV PÅL KETIL BOTVAR

Summary: Religion has become a contested issue in Norwegian public debate. Some of the ongoing debates are highly relevant for young people, for example debates on the use of religious symbols as part of one's attire and the use of prayer rooms in public schools. In this article I will discuss attitudes to public forms of religion in the light of social capital theory. Social trust constitutes an essential component of social capital. Trust generated in face-to-face-settings develops into a more generalized social trust that has profound effects on large-scale modern societies. In this article I will analyze the explanatory power of social capital indicators and religiosity on attitudes to religion in the public sphere. In the analysis I also include background factors such as gender, political views and the education level of the parents.

Keywords: Upper secondary school, subject Religion and Ethics, human rights, religious freedom, social capital

PÅL KETIL BOTVAR f. 1963, forsker KIFO, Institutt for kirke-, religions- og livssynsforskning
 Adresse: Fageråsveien 1 1415 Oppegård e-post: pal.ketil.botvar@kifo.no

BAKGRUNN

Religion har de siste årene fått en mer sentral posisjon i det offentlige liv. Religiøse uttrykk og religiøse symboler setter til stadighet sitt preg på den offentlige debatten. Hva skjer når religion blir et mer synlig innslag i samfunnsbildet? Øker toleransen overfor religiøse symboler og uttrykk, eller får vi et forsterket konfliktnivå knyttet til religion? I denne artikkelen belyser jeg dette temaet ved å analysere data fra en nylig gjennomført spørreundersøkelse blant omtrent 1000 elever i den videregående skolen i Oslo-området.

I 2013 la det regjeringsoppnevnte Ståldsett-utvalget fram sin rapport om det livssynsåpne samfunn (NOU 2013: 1). Utredningen har et menneskerettslig fundament og tar til orde for å styrke praktiske aspekter ved religions-

friheten. Det innebærer at man går inn for en åpen og raus tilnærming til bruk av symboler og klesplagg med religions- eller livssynstilknyttet opphav. Utvalget er opptatt av at også skoleelever skal ha rett til å synliggjøre og utøve sin religiøse eller livssynsmessige tilhørighet innenfor skolens ramme. Utvalget, som blant annet bestod av representanter fra ulike tros- og livssynssamfunn, anbefaler romslighet i forhold til frivillig organisering av religiøse eller livssynsbaserte grupper og samlinger i skoletiden (NOU 2013: 1 s. 181). Videre skisseres en samfunnsmodell der religion utgjør en selvstendig og legitim del av samfunnet. Anbefalingene retter seg i stor grad til offentlige myndigheter. Men for at visjonen om et livssynsåpent samfunn skal bli en realitet, trengs det også støtte fra sivilsamfunnet

og fra befolkningen, ikke minst fra den fremvoksende generasjon av unge. Men hva skal til for at ungdom og voksne utvikler aksept og toleranse overfor religiøse uttrykk og symboler i det offentlige rom?

Denne artikkelen baserer seg på en undersøkelse gjennomført blant elever ved 20 videregående skoler i Oslo-området. Fokuset er rettet mot elever som har faget religion og etikk. Forespørsel om deltakelse ble sendt ut til omkring 30 lærere i faget. Av disse gikk 20 med på å distribuere undersøkelsen i klasserommet og samle inn forseglede svarkonvolutter fra elevene.¹ I de klassene vi fikk innpass i, har nesten alle de tilstedeværende elevene besvart spørreskjemaet. Elevene fikk fra en til to skoletimer på seg til å besvare spørsmålene. Tilbakemeldinger tyder på at mange opplevde skjemaet som krevende. Men det kom også fram at spørsmålene ble sett på som relevante og treffende for den flerkulturelle storbykonteksten elevene befinner seg i.

Det er omtrent like mange gutter som jenter i utvalget vårt. Aldersmessig er de fleste omkring 18 år. Rundt 70 prosent oppgir at de er medlem av et trossamfunn. Et flertall av de unge har foreldre med høyere utdanning. Hos en tredel av utvalget er en eller begge foreldrene født i et annet land enn Norge. Kjennetegnet ved utvalget stemmer godt overens med det vi finner i den store NOVA-undersøkelsen Ung i Oslo 2012 (Øia 2012). For den delen av undersøkelsen som omfatter unge i Oslo, kan vi dermed konkludere med at datamaterialet er rimelig representativt for unge i den videregående skolen i Oslo².

Studien er en del av et internasjonalt forsk-

ningsprosjekt om ungdom, religion og menneskerettigheter, ledet av professor Hans-Georg Ziebertz ved universitet i Würzburg.³ Det norske spørreskjemaet er en direkte oversettelse av det engelskspråklige skjemaet, med noen få tilføyelser. Totalt består skjemaet av ca. 160 spørsmål eller påstander som de unge skal ta stilling til. I denne artikkelen ser vi nærmere på i alt 25 av spørsmålene.

Den norske undersøkelsen viser at ungdom ikke uten videre legger seg på den samme linjen som Stålsett-utvalget når det gjelder åpenhet for livssynsmessige uttrykk i offentligheten. Den første gjennomgangen av materialet viste at de unge var skeptiske til flere eksempler på synlig trospraksis i det offentlige rom, som for eksempel misjonering i det offentlige rom og bønnerom i skolene (Botvar 2014). Spørreskjemaet er lagt opp slik at det er mulig å sammenlikne respondentenes holdninger til ulike typer menneskerettigheter. Ungdommene slutter i stor grad opp om utpregede politiske rettigheter, for eksempel frihet til å danne organisasjoner og radikale politiske gruppers rett til å holde offentlige møter. Men spørsmål knyttet til religionsfrihet oppnår ikke den samme utvetydige støtten. Hvorfor forholder det seg slik? Hvilke faktorer kan bidra til å forklare at noen elever aksepterer religiøse uttrykk i det offentlige rom, mens andre inntar en avvissende holdning?

I vår undersøkelse retter vi oss mot elever som har hatt faget religion og etikk i tredje trinn på videregående skole (studieforberedende program). Tanken er at disse elevene er bedre rustet enn andre til å svare på spørs-

1 Fra redaktør av Tidsskrift for religionslærerforeningen i Norge, Ole Andreas Kvamme, fikk jeg en liste over aktuelle medlemmer av foreningen som jobbet i Oslo-området.

2 Et flertall på 575 elever går på skole i Oslo. Det er strengt tatt bare denne delen av utvalget vi kan sammenlikne med NOVA-undersøkelsen.

3 Prosjektet har følgende hjemmeside: http://www.rp.theologie.uni-wuerzburg.de/research/religion_and_human_rights_2012_2017/

mål som har med religionens rolle i samfunnet å gjøre. I læreplanen for Religion og etikk i den videregående skolen heter det at faget skal bidra til kunnskap om og respekt for ulike religiøse, livssynsmessige og etiske ståsteder. Faget skal gi rom for refleksjon over egen identitet og egne livsvalg. Det er dermed definert både som et kunnskapsfag og et holdningsdannende fag (Utdanningsdirektoratet 2006).

I vår kontakt med skolene og lærerne har det vært et mål at undersøkelsens resultater skulle tilbakeføres til skolene og utgjøre et utgangspunkt for undervisning og samtaler i klasserommet. Undersøkelsen er tidligere blitt presentert i Religion og etikk, tidskrift for religionslærerforeningen (Botvar 2014). På nettsiden til læreboka *I samme verden. Religion og etikk*, VG3 finnes det en lenke til et samtaleopplegg som tar utgangspunkt i spørsmål og problemstillinger fra den aktuelle undersøkelsen (Kvamme, Lindhart, Steineger 2013).⁴ Det er også lagt opp til at undersøkelsen skal kunne trekkes inn i Den norske kirkes trosopplæring rettet mot sosial-etiske temaer.⁵

I den aktuelle undersøkelsen er vi opptatt av hvordan elever i en flerkulturell kontekst forholder seg til synlige religiøse uttrykk og symboler. I utgangspunktet vil vi anta at ungdom i et urbant og mangfoldig storbysamfunn lettere enn andre utvikler toleranse overfor ulik livssynstilknyttet praksis. Fordi de har vokst opp i Oslo-området, har de måttet forholde seg til og leve med kulturelle forskjeller og mangfold. Annen forskning på religiøse symboler har vist at befolkningens holdninger varierer med sosiologiske kjennetegn (Botvar 2010, Furseth

2015). I henhold til den landsrepresentative Religionsundersøkelsen fra 2008 er kvinner jevnt over mer aksepterende enn menn, unge mer aksepterende enn eldre, høyt utdannede mer aksepterende enn lavt utdannede og personer bosatt i Oslo-området mer aksepterende enn personer i andre deler av landet (Botvar 2010). På bakgrunn av disse resultatene kunne vi forventet at ungdom i storbyregionen ville inn ta i hovedsak aksepterende holdning overfor religiøse uttrykk i offentligheten. I den empiriske analysen skal vi se nærmere på hvordan de unge forholder seg til ulike typer religiøse uttrykk og undersøke antakelsen om at kontakt og nærhet fremmer toleranse på tvers av religiøst ståsted.

Som grunnlag for diskusjonen om syn på religion i offentligheten trekker vi inn Robert D. Putnams sosial kapital-teori (Putnam 1993, Putnam 2000, Putnam og Campbell 2010). Vi spør: I hvilken grad kan sosial kapital i form av tillit, deltakelse i sosiale nettverk og kontakt med mennesker med annen bakgrunn bidra til å forklare holdninger til religion i offentligheten? Putnam betrakter religiøse organisasjoner som en viktig bidragsyter til utviklingen av sosial kapital i et samfunn. Vi vil se nærmere på hvilken rolle religion og sosial kapital spiller i forhold til holdninger til offentlige religiøse uttrykk. Følgende spørsmål danner utgangspunkt for analysen:

- Hvordan ser ungdom i Oslo-området på religiøse uttrykk i det offentlige rom?
- Hvordan varierer holdninger med sosiale faktorer som kjønn, politiske og religiøse preferanser, samt foreldrenes utdanningsnivå?
- Hvilken rolle spiller sosial kapital i form av tillit til medborgerne for grad av aksept

⁴ <http://isammeverden.cappelendam.no/nyhet.html?tid=1605379>, lest 1.3.2015

⁵ Undertegnede har fått midler fra Kirkerådets trosopplæringspott til å lage en forskningsrapport om tro, religiøs tilhørighet og holdninger til menneskerettigheter.

av religiøse uttrykk i offentligheten?

- Bidrar kontakt med jevnaldrende med et annerledes livssyn enn ens eget til utvikling av aksepterende holdninger?

TEORIPERSPEKTIV: SOSIAL KAPITAL OG RELIGION

Robert D. Putnam er en av teoretikerne bak sosial kapital-perspektivet. Putnam betrakter sosial kapital som evnen et individ har til å skape relasjoner og gå inn i nettverk. Sosial kapital er en ressurs individet har med seg og som det kan benytte for å realisere sine mål. Sosial kapital har en samfunnsmessig funksjon fordi det skaper økt tillit, felles sosiale normer og bedre samarbeid. Putnam (2000: 22-23) skiller mellom sammenbindende («bonding») og brobyggende («bridging») sosial kapital. Sammenbindende sosial kapital er den form for sosial kapital som bidrar til gjensidighet og solidaritet innad i en gruppe, men som kan virke ekskluderende på andre utenfor gruppen. Brobyggende sosial kapital bidrar til å knytte sammen grupper som i utgangspunktet er forskjellige. Kontakt med mennesker med et annet ideologisk ståsted enn en selv bidrar til å hindre utvikling av fordommer. I henhold til Putnam er den daglige ansikt-til-ansikt-interaksjonen med andre mennesker grunnlaget for utviklingen av sosial kapital. Tilliten vi har til samfunnets sentrale institusjoner er viktig, men likevel underordnet tilliten vi møter våre medborgere med i dagliglivet. Høy grad av sosial tillit har av flere blitt trukket fram som et av kjennetegnene på de nordiske landene (Wollebæk 2013).

Organisert religion blir av Putnam sett på som en ressurs for den sosiale kapitalen (Putnam 2000: 66). I det videre skal vi se hvordan religion/religiøsitet relaterer seg

til mål på sosial kapital og videre til aksept av religiøse uttrykk i offentligheten. Med utgangspunkt i sosial kapital-perspektivet er det naturlig å tenke seg at personer som er en del av et sosialt fellesskap, har bedre forutsetninger enn personer uten støtte fra et fellesskap, for å være overbærende og raus i forhold til handlinger og holdninger som bryter med hva de selv står for. Fellesskapet en er en del av, gjør en tryggere på sitt eget ståsted og skaper forutsetninger for dialog med mennesker utenfor gruppen. Slike fellesskap kan for eksempel være frivillige organisasjoner. Putnam har med basis i den amerikanske konteksten pekt på religiøse organisasjoner som særlig viktige i studiet av sosial kapital (Putnam 2000: 65-80).

USA er et mangfoldig samfunn når det gjelder religion. Til tross for (eller på grunn av) dette har landet utviklet betydelig toleranse overfor religiøse uttrykk. I American Grace (2010) skriver Putnam og David E. Campbell at religiøst aktive amerikanere er mer tillitsfulle og mer engasjerte borgere enn ikke-religiøst engasjerte. Forklaringen er at religiøst baserte nettverk inneholder en sterkere moralsk og altruistisk komponent enn andre sosiale nettverk (Putnam 2000: 79). Det er ikke gitt at Putnams analyser av det amerikanske samfunn uten videre lar seg overføre til det norske. Også i vårt land finnes det mange typer religiøse grupper, som i ulik grad er opptatt av de samfunnsmessige sidene av sin virksomhet. Dermed blir det interessant å se nærmere på hvordan religiøse mål slår ut i en analyse som handler om aksept av religiøse uttrykk i det offentlige rom.

Dag Wollebæk (2013) er en forsker som med utgangspunkt i data fra europeiske land, problematiserer tesen om at religiøse grupper utvikler mer sosial kapital enn andre grupper. Wollebæks analyse viser at religiøsitet er

negativt forbundet med enkelte mål på brobyggende («bridging») sosial kapital. Han sår dermed tvil om hvorvidt Putnams tese er overførbar til vår kontekst. Analyser av norske data bekrefter imidlertid at religiøst baserte nettverk mobiliserer til annen frivillig innsats. Samtidig finner Wollebæk en svak negativ sammenheng mellom betydningen av Gud i hverdagslivet og tilliten til fremmede (Wollebæk 2013: 128).

Flere studier har pekt på at Oslo-området er mer sekularisert enn andre deler av Norge (Botvar, Repstad og Agedal 2010). Samtidig har Oslo den største andelen innvandrere som kommer fra en mer religiøs kontekst enn den nordiske. Ved hjelp av data fra undersøkelsen av elever ved videregående skoler i Oslo-området skal vi se nærmere på hvordan både religiøsitet og sosial kapital slår ut på holdninger til religiøse uttrykk i offentligheten.

DET SOM SKAL FORKLARES: HOLDNINGER TIL RELIGION I OFFENTLIGHETEN

Den aktuelle undersøkelsen inneholder seks spørsmål som kan danne utgangspunkt for å måle holdninger til religion i offentligheten. Spørsmålene er ment å skulle fange opp tre dimensjoner ved offentlige former for religion. De to første spørsmålene er ment å skulle fange opp aksept av individuelle religiøse uttrykk, mens de to neste fanger opp holdning til kollektive religiøse uttrykk. De to siste spørsmålene vi presenterer nedenfor, representerer et forsøk på å fange opp grad av støtte til en aktiv understøttende religions- og livssynspolitik. Spørsmålene i skjemaet er stort sett formulert som utsagn en blir bedt

om å si seg enig eller uenig i. Disse er organisert slik at støtte til et utsagn tas som tegn på at man aksepterer religiøs praksis i offentlig sammenheng uten myndighetens inngripen.

Utsagn som måler aksept av individuelle religiøse uttrykk i offentligheten:

- Elever bør gis rom og mulighet til å samles til bønn i skoletiden
- Staten bør ikke hindre kvinnelige lærere fra å bruke skaut/hodesjal av religiøse grunner

Utsagn som måler aksept av kollektive religiøse uttrykk i offentligheten:

- Staten skal ikke blande seg inn når en religiøs gruppe driver misjonering for sin tro
- Staten bør ikke blande seg inn når religion på en eller annen måte kommer til uttrykk i det offentlige rom

Utsagn som måler aksept av en aktivt støttende religionspolitikk:

- Staten skal sikre retten til å starte religiøse friskoler
- Myndighetene skal sørge for at alle får undervisning om religion i skolen⁶

Spørsmålene er plassert på forskjellige steder i spørreskjemaet for ikke å påvirke hverandre for mye. De er utformet av en internasjonal gruppe forskere, og ment å måle tendenser som gjør seg gjeldende i flere land. En kan dermed diskutere om spørsmålene er de som best fanger opp den norske situasjonen på fellet religion i offentligheten.

For å undersøke om de seks spørsmålene kan brukes som utgangspunkt for å konstruere samlemål på de teoretiske dimensjonene, gjennomfører vi en faktoranalyse. Denne

⁶ Til denne formuleringen kan det reises en innvending mot at fritaksrett og undervisning i livssynshumanisme ikke tematiseres. Spørsmålet er formulert som en rettighet, og vi regner med at elevene tar utgangspunkt i måten faget undervises i på norske offentlige skoler i dag.

viser at de seks spørsmålene utgjør tre separate dimensjoner eller faktorer i materialet.⁷

Tabell 1: Faktoranalyse (varimax rotasjon) av seks spørsmål om religion i offentligheten.

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
Aksept av bønnenrom i offentlig skole	.763		
Aksept av hijab blant lærere	.873		
Aksept av religiøse uttrykk i offentlig rom		.835	
Aksept av misjonsvirksomhet		.799	
Gi rom for religiøse friskoler			.718
Gi rom for religionsundervisning			.838
Faktorenes egenverdi	2.55	.97	.77
Forklart varians	42 %	16 %	13 %

Den dominerende faktoren i materialet relaterer seg til temaet individuelle religiøse uttrykk. Faktoren som måler støtte til en aktiv religionspolitikk er den svakeste.⁸ Det er en positiv samvariasjon mellom hver av de tre indeksene. Det betyr at personer som støtter opp om retten til individuelle religiøse uttrykk i offentligheten, også har en tendens til å støtte en åpen og aktiv religionspolitikk. Den sterkeste samvariasjonen finner vi mellom indeksen «individuelle religiøse uttrykk» og «aktiv religionspolitikk» (Pearson r .45), mens den svakeste sammenhengen finnes mellom «kollektive uttrykk» og «aktiv religionspolitikk» (r .31).

Det er vanskelig å angi den eksakte støtten hvert enkelt utsagn oppnår, fordi mange vel-

ger å krysse av for mellomstandpunktet "verken enig eller uenig" ("vet ikke" er ikke et alternativ). Valg av et mellomstandpunkt kan ha sammenheng med reell usikkerhet om hva en selv står for og mener, eller det kan bety at ens holdning varierer etter hvilken religion det er snakk om. Man kan for eksempel tenke seg at noen er positive til misjonering for kristendommen, men ikke for Islam etc. I og med at undersøkelsen tar utgangspunkt i menneskerettigheter, har det ikke vært naturlig å operere med et skille mellom ulike religioner.

Tabell 2. Deskriptiv statistikk for de tre samlemålene "aksept individuelle religiøse uttrykk", "aksept kollektive religiøse uttrykk", samt "støtte til en aktiv religionspolitikk".

	Minimumsverdi	Maksimumsverdi	Gjennomsnitt	Std. Avvik
Aksept individuelle uttrykk	1	9	4.9	2.24
Aksept kollektive uttrykk	1	9	4.9	1.79
Aktiv religionspolitikk	1	9	5.6	1.87

Tabell 2 viser at det er en god spredning i de unges plassering på hvert av de tre målene knyttet til religion i offentligheten. Variasjonsbredden i form av standardavvik er størst når det gjelder individuelle religiøse uttrykk. Det er altså på dette feltet at holdningene spriker mest blant respondentene våre. Gjennomsnittsverdiene antyder at støtten er sterkest til utsagn knyttet til en aktiv religionspolitikk

⁷ Grensen for egenverdi settes til .75. Faktorenes egenverdi sier noe om hvor stor del av variansen i materialet som forklares av faktoren. Den første faktoren (aksept av individuelle religiøse uttrykk) forklarer for eksempel 42 % av variansen i materialet.

⁸ En test av reliabilitet bekrefter at de tre parene av utsagn kan slås sammen til additive indekser. De to første har en alpha-verdi på over .60, mens den tredje har en alpha-verdi på .51, noe som utgjør et noe svakt grunnlag for indekskonstruksjon.

MULIGE BIDRAG TIL Å FORKLARE: SOSIAL KAPITAL, RELIGIØSITET OG SOSIOLOGISKE BAKGRUNNSVARIABLER

Vi har redegjort for hvordan vi konstruerer de tre analysevariablene eller avhengige variablene våre. I den videre analysen ser vi nærmere på hvilke uavhengige variabler som bidrar til å forklare hvordan elevene posisjonerer seg i forhold til de tre analysevariablene som har å gjøre med syn på religion i offentligheten. I tillegg til et sett av sosiale bakgrunnsvariabler (kjønn, bosted, politisk grunnsyn, foreldres utdanningsnivå) går vi nærmere inn på variabler som er knyttet til religion og til sosial kapital.

Innenfor sosial kapital-perspektivet er man opptatt av tillit til samfunnets sentrale institusjoner. Dette kan fortelle oss noe om det generelle tillitsnivået i samfunnet. Men viktigere enn det en kan kalle institusjonell tillit, er den mellommenneskelige tillit som vi møter våre medborgere med. I henhold til Putnam er det først og fremst i direkte kontakt med andre mennesker at den sosiale kapitalen utvikles og testes (Putnam 1993: 171).

Å være del av et sosialt nettverk av like-sinnede kan fremme sosial kapital ved å gjøre individet trygg på eget ståsted og rustet til å møte mennesker med et annet ståsted.

Men det er den brobyggende formen for sosial kapital som er mest interessant i samfunnsmessig sammenheng. Det er når individet gis ressurser som gjør det i stand til å møte og omgås mennesker som står for noe annet enn en selv, at brobyggende sosial kapital oppstår (Putnam 2000: 22-23).

I tabell 3 gjengis andelen som uttrykker høy grad av tillit til ulike samfunnsinstitu-

sjoner. Den norske økonomien skårer høyt. Dette sier indirekte noe om tilliten til næringslivet og til økonomiske myndigheter. Mens utdanningssystemet som de unge selv er en del av, skårer lavere. Heller ikke helsevesenet er det stort mer enn halvparten som uttrykker høy grad av tillit til. Dette antyder at de unge har en kritisk og reflektert holdning til samfunnet de lever i. De høye tallene som oppnås for økonomien, demokratiet og politiet, tyder på at Norge av de unge betraktes som et stabilt og godt sted å bo.

Tabell 3. Andel som angir høy grad av tillit til ulike samfunnsinstitusjoner.

	Andel som uttrykker høy grad av tillit
Den norske økonomien	80 %
Det norske demokratiet	79 %
Norsk politi	77 %
Helsesektoren	54 %
Utdanningssystemet	49 %
Den norske regjeringen	46 %

De seks tillitsvariablene er høyt innbyrdes korrelert. Det betyr at personer som har tillit til én av samfunnsinstitusjonene, også har en tendens til å ha tillit til andre samfunnsinstitusjoner. En reliabilitetstest viser at de seks spørsmålene kan slås sammen til et samlemål på institusjonell tillit (Cronbach's alpha .62).

Grad av mellommenneskelig tillit fanges i undersøkelsen opp ved hjelp av utsagnet "Tenk på folk du treffer på tilfeldig, synes du man stort sett kan stole på dem man møter?" Som de fleste andre spørsmålene har også dette fem svaralternativer, som vi nedenfor har slått sammen til tre.⁹

⁹ Dette spørsmålet brukes i internasjonale undersøkelser for å måle mellommenneskelig tillit, ofte i kombinasjon med et par andre liknende påstander. Av plasshensyn måtte vi nøye oss med et eneste spørsmål som indikator på denne dimensjonen ved sosial kapital.

Tabell 4: Grad av tillit man viser overfor personer man møter på tilfeldig.

	Andel svar
Høy grad av tillit	41 %
Middels grad av tillit	33 %
Lav grad av tillit	25 %
Sum	99 %
N	988

Med utgangspunkt i en slik måte å spørre på finner vi at den største gruppen elever sier seg helt eller delvis enig i at man kan stole på folk man treffer på i hverdagen. Et mindretall gir uttrykk for at de møter sine medmennesker med mistro eller mistillit. Ideelt sett burde spørreskjemaet ha inneholdt flere spørsmål som fanger opp mellommenneskelig tillit. Men i og med at dette er et tilleggsspørsmål til det internasjonale settet, var det nødvendig å begrense omfanget.

I undersøkelsen inngår flere spørsmål som tematiserer kontakten en har med mennesker som ideologisk sett står for noe annet enn en selv. Studier av innvandring har vist at sosial kontakt bygger ned fordommer og skaper aksepterende holdninger til grupper en ikke selv tilhører (Hernes og Knudsen 1990, Longva 2009). Kontakt med "annerledes troende" måles i vår sammenheng ved hjelp av tre spørsmål som settes sammen til en indeks. De unge i Oslo-området har i henhold til undersøkelsen betydelig kontakt med personer som har en annen tro enn dem selv. Dette betyr ikke nødvendigvis at kontakten også går på tvers av etniske skillelinjer, men de høye tallene i tabellen tyder på at det forholder seg slik. En reliabilitetstest viser at de tre variablene i tabell 5 kan slås sammen til et samlemaal som uttrykker grad av kontakt med annerledes troende (Cronbach's alpha .88).

Tabell 5: Andel som ofte har kontakt med personer med et annet livssyn enn dem selv.

	Andel som svarer bekreftende
Snakker ofte med personer med en annen tro	65 %
Er ofte sammen med personer med annen tro på fritiden	54 %
Er ofte på besøk hos personer med annen tro	40 %

Når det gjelder de religiøse variablene, har vi konsentrert oss om mål som er mye brukt i religionsforskningen – gudstro, bønnepraksis, samt deltakelse i kollektiv religiøs praksis. Disse tre variablene er også teoretisk interessante. Det er ikke uten videre gitt at de vil peke i samme retning når det fenomenet de ses i sammenheng med, er aksept av religiøse uttrykk i offentligheten. Putnam er opptatt av at deltakelse i religiøse fellesskap gir deltakerne et moralsk fundament som er vesentlig når man i hverdagen møter mennesker som er annerledes enn en selv. Men religioner og religiøse organisasjoner er forskjellige, og ikke alle er like opptatt av å bygge broer på tvers av livssyn. I et land som Norge er private former for religiøsitet utbredt. Dette handler om at mange har en form for gudstro eller religiøs identitet uten at dette gir seg utslag i hyppig deltakelse i religiøse møter og liknende. Den private religiøsiteten kan bidra til å fremme mellommenneskelige verdier og moralsk atferd hos bærerene av den. En tenker seg likevel at privatreligiøsitet i form av tro og bønnepraksis i det skjulte, går sammen med en viss skepsis mot ekspressive og kollektive former for religiøsitet. Det er neppe tilfeldig at private former for religiøsitet står sterkt i land som bygger på en luthersk tradisjon. Andre religiøse retninger er gjerne både mer ekspressive og kollektive i måten de fremtrer på.

Et funn fra undersøkelsen er at et flertall av elevene fremstår som lite religiøse og viser begrenset interesse for religiøse spørsmål. Selv om Oslo er et flerreligiøst samfunn, er det også i stor grad et sekulært samfunn. Dette kan ha betydning for hvordan elevene betrakter offentlige former for religion.

Tabell 6: Oppslutning om religiøse mål blant elever i den videregående skolen i Oslo-området.

	Andel som svarer bekref- tende
Har en personlig gudstro ¹⁰	20 %
Ber minst en gang i uken	13 %
Deltar minst månedlig i religiøs gruppe, menighet etc.	11 %

I materialet er det hele 47 prosent av de unge som oppgir at de ikke føler tilhørighet til noen religion eller religiøs retning. Dette er høyt med tanke på at 75 prosent av den norske befolkningen faktisk er medlemmer av Den norske kirke. Det tilsvarende tallet for Oslo kommune er imidlertid 57 prosent (Brottveit og Holberg 2014). Andelen i undersøkelsen som oppgir at de tilhører en annen religion enn kristendommen, er 10 prosent. De resterende opplever tilhørighet til et kristent tros-samfunn. Med utgangspunkt i sosial kapital-perspektivet er ikke formelt medlemskap det mest interessante. Viktigere er det om man opplever en subjektiv tilknytning til et kollek-tiv og deltar i kollektive aktiviteter.

I tillegg til de uavhengige variablene vi har redegjort for, trekker vi inn et sett av sosio-logiske bakgrunnsvariabler som kan tenkes å påvirke de holdningene vi studerer. Kjønn

har tidligere vist seg å gi utslag i studier av offentlige former for religion (Botvar 2010). Det er like mange gutter som jenter i vårt materiale. Fordi jenter vanligvis er mer inter-esserte i religion enn gutter, vil vi forvente å finne at jenter også er mer positive til religion i offentligheten enn gutter. Alder er ikke en aktuell faktor i vår analyse, fordi mer enn 90 prosent av respondentene våre er mellom 18 og 20 år gamle. Innvandringsbakgrunn måles ved hjelp av spørsmålet om mors fødeland. Det viser seg at 24 prosent av utvalget har en mor som er født utenfor Norges grenser. Dette tilsvarer omtrent andelen med innvan-drerbakgrunn som er målt i andre undersø-kelser av ungdom i Oslo (Botvar 2014: 50).¹¹ Foreldres utdanningsnivå er en variabel vi tar med i analysen. Foreldrene og hjemmet må i utgangspunktet antas å ha stor innflytelse på de unge. Utdanningsnivå er en interessant variabel sett i forhold til aksept av religiøse uttrykk. Tidligere forskning har vist at høy utdanning går sammen med aksepterende holdninger (Botvar 2010). I vår undersø-kelse er et høyt utdanningsnivå utbredt blant foreldrene. Over halvparten (53 %) oppgir at både mor og far har utdanning fra en høg-skole eller et universitet.

REGRESJONSANALYSE AV HOLDNINGER TIL INDIVIDUELLE OG KOLLEKTIVE RELIGIØSE UTTRYKK SAMT EN AKTIV RELIGIONSPOLITIKK

Nedenfor gjennomføres trinnvise regresjons-analyser der holdning til individuelle religi-øse uttrykk, kollektive religiøse uttrykk og en aktiv religionspolitikk utgjør de avhengige

¹⁰ Andelen som sier at de tror på Gud, gir ikke et dekkende bilde av forestillinger om guddommelige krefter. Samtidig som 20 % sier at de tror på en (personlig) Gud, er det i tillegg 32 % i materialet som tror på «eksistensen av en form for høyere makt i tilværelsen

¹¹ Et flertall i undersøkelsen går på skoler i Oslo. De øvrige går på skole i Akershus eller Drammen. Dermed er det mulig å ope-rere med variabelen innenfor/utenfor Oslo.

variablene. Regresjonsanalyse innebærer at vi tar for oss den direkte effekten hver av de uavhengige variablene har på den avhengige etter at det foretas kontroll for effekten av de øvrige uavhengige variablene. Det kan for eksempel være slik at betydningen av utdanningsnivå henger sammen med innvandringsbakgrunn. Dersom det er slik, vil effekten av utdanningsvariabelen bli svekket dersom variabelen inn-

vandringsbakgrunn inkluderes i analysen. Målet med en regresjonsanalyse er å finne fram til den rene eller direkte effekten hver av de uavhengige variablene har på den avhengige holdningsvariabelen. De uavhengige (forklarings-) variablene i analysen er sosial bakgrunn, politisk grunnsyn, ulike former for religiøsitet og aspekter av sosial kapital.¹²

Tabell 7: Trinnsvis regresjonsanalyse med aksept av individuelle religiøse uttrykk som analysevariabel (verdier 1-9). N=987.

	Trinn 1	Trinn 2	Trinn 3
Kjønn (kvinne=0)	-.19***	-.16***	-.16***
Bosatt i Oslo	.08***	.06*	.06
Foreldres utdanningsnivå (1-10)	-.08*	-.06*	-.09**
Politisk grunnsyn (1-10)	-.20***	-.20***	-.18***
Mor Innvanderer	.14***	.09**	.09**
Personlig gudstro		.06	.05
Hyppighet bønn		.15***	.15***
Hyppighet kollektiv religiøs aktivitet		.04	.04
Tillit til samfunnsinstitusjoner			.03
Tillit til medborgere			.09**
Kontakt annerledes troende			.09**
Forklart varians (R ²)	13 %	17 %	19 %

*** signifikant på .001-nivå, ** signifikant på .01-nivå, * signifikant på .05-nivå

Rubrikken "forklart varians" nederst i tabellen viser at den samlede modellen av variabler forklarer 19 prosent av variasjonen i holdningen til individuelle religiøse uttrykk i offentligheten. Flere av forklaringsfaktorene oppnår statistisk signifikans.¹³ Betydningen av sosial bakgrunn svekkes noe når religiøsitet samt sosial kapital (tillit og kontakt) tas med i analysen (trinn 3). Blant de sosiale bakgrunnsvariablene har kjønn, foreldres utdanningsnivå, politisk grunnsyn og innvandringsbakgrunn

klare utslag. Effekten av bosted svekkes imidlertid når andre variabler introduseres i analysen. Det viser seg at jenter sett under ett inn tar en mer aksepterende holdning til religiøse uttrykk enn gutter. Foreldres utdanningsnivå har negativ betydning for aksepten av individuelle religiøse uttrykk. Dette kan ha sammenheng med at interessen for religion i befolkningen generelt avtar med økende utdanningsnivå.¹⁴ Effekten av politisk grunnsyn innebærer at blant personer som føler til-

12 Politisk grunnsyn innebærer plassering langs en tenkt venstre-høyre akse.

13 Statistisk signifikans innebærer at det er mindre enn 5 % sjansje for at sammenhengen man finner fram til, ikke eksisterer i virkeligheten.

14 Det er ikke opplagt at det må være slik, men mange analyser tyder på at det ofte er en negativ sammenheng mellom utdanningsnivå og interesse for religion.

hørighet til den politiske høyresiden, er det mer skepsis til individuelle religiøse uttrykk enn blant personer på venstresiden. Personer med innvandrerbakgrunn (mor født utenfor Norge) tenderer mot å være mer positive til individuelle religiøse uttrykk enn andre. En del av resultatene stemmer overens med det en har funnet i andre studier av norske skoleelever, som for eksempel det europeiske REDCo-prosjektet (Valk et al 2009).

Når det gjelder religiøsitet, er det bare variabelen bønn som gir utslag. Det betyr at de som ber hyppig til Gud, jevnt over har en mer positiv holdning til individuelle religiøse uttrykk i offentligheten enn andre. Effekten av bønn holder seg også etter at vi introdu-

serer sosial kapital-variablene i analysen. Av sosial kapital-variablene er det tillit til medborgere og kontakt med annerledes troende som har signifikant utslag. Tillit til institusjoner har ingen tydelig effekt på den aktuelle holdningsvariabelen. Vi ser altså at privat religiøs praksis virker inn på holdningen til religion i det offentlige i tillegg til at sosial kapital-variabler virker inn. Sosial kapital har en viss betydning som forklaring på holdninger, men forklarer ikke mer enn sosial bakgrunn og religiøsitet gjør hver for seg. I den neste tabellen ser vi nærmere på hvilke variabler som bidrar til å forklare holdninger til kollektive religiøse uttrykk i det offentlige rom.

Tabell 8: Trinnsvis regresjonsanalyse med aksept av kollektive religiøse uttrykk som analysevariabel (verdier 1-9). N=985.

	Trinn 1	Trinn 2	Trinn 3
Kjønn (kvinne=0)	-.04	-.02	-.02
Bosatt i Oslo	.04	.01	.01
Foreldres utdanningsnivå (1-10)	-.02	-.01	-.03
Politisk grunnsyn (1-10)	-.04	-.05	-.03
Mor Innvandrer	.06*	.01	.02
Personlig gudstro		.05	.04
Hyppighet bønn		.09*	.10*
Hyppighet kollektiv religiøs aktivitet		.13**	.13**
Tillit til samfunnsinstitusjoner			-.01
Tillit til medborgere			.10**
Kontakt med annerledes troende			.05
Forklart varians (R ²)	1 %	6 %	7 %

*** signifikant på.001-nivå, ** signifikant på.01-nivå, * signifikant på .05-nivå

Det samlede settet av variabler forklarer en begrenset del av variansen i holdninger til kollektive religiøse uttrykk (7 %). Modellen fungerte altså bedre som forklaring på holdninger til individuelle religiøse uttrykk i offentligheten. Dermed finner vi denne gang færre signifikante sammenhenger. Av de sosiale bakgrunnsvariablene er det bare innvandrerbakgrunn som har en viss effekt (før

religiøsitet trekkes inn i modellen). Av de religiøse variablene har både personlig religiøs praksis i form av bønn, og kollektiv religiøs praksis, en betydning. Gudstro gir i seg selv heller ikke her noe klart utslag på holdninger. Generelt sett er det slik at jo oftere en ber til Gud, jo mer positiv er en overfor kollektive religiøse uttrykk i det offentlige rom. Kollektiv religiøs praksis gir et enda tydeli-

gere utslag enn bønnepraksis. Det er kanskje ikke spesielt overraskende at de kollektive religiøst aktive er mer positive til kollektive religiøse uttrykk enn dem som selv ikke deltar i slike aktiviteter. Det mest interessante er at effekten av religiositet samlet sett holder seg også etter at vi trekker inn sosial kapital i analysen.

Av sosial kapital-variablene er det bare medmenneskelig tillit som gir utslag. Dette kan betraktes som en støtte til kjerne i sosial

kapital-perspektivet, slik det presenteres av Putnam. Det er tilliten vi har til mennesker som er fremmede og eventuelt annerledes enn oss selv, som er grunnlaget for samfunnets forråd av sosial kapital. Tillit til ulike samfunnsinstitusjoner er ikke så viktig.

Den siste tabellen handler om grad av støtte til en aktiv religionspolitikk, og viser betydningen av ulike forklaringsvariabler.

Tabell 9: Trinnvis regresjonsanalyse med støtte til aktiv religionspolitikk som analysevariabel (verdier 1-9). N=987.

	Trinn 1	Trinn 2	Trinn 3
Kjønn (kvinne=0)	-.20***	-.16***	-.15***
Bosatt i Oslo	.06*	.03	.03
Foreldres utdanningsnivå (1-10)	-.05	-.03	-.07*
Politisk grunnsyn (1-10)	-.08**	-.09**	-.08**
Mor Innvandrer	.10**	.04	.05
Personlig gudstro		.12**	.10**
Hyppighet Bønn		.10*	.11*
Hyppighet kollektiv religiøs aktivitet		.13**	.12**
Tillit til samfunnsinstitusjoner			.13***
Tillit til medborgere			.06*
Kontakt med annerledes troende			.06*
Forklart varians (R ²)	7 %	15 %	18 %

*** signifikant på.001-nivå, ** signifikant på.01-nivå, * signifikant på.05-nivå

Hele settet av uavhengige variabler forklarer 18 prosent av variansen i holdninger til en aktiv religionspolitikk. Modellen treffer altså omtrent like godt her som ved analysen av holdninger til individuelle religiøse uttrykk. Av bakgrunnsvariabler er det kjønn, foreldres utdanningsnivå og politisk grunnsyn som gir signifikante utslag. Effektene likner på dem vi tidligere fant når vi så på holdning til individuelle religiøse uttrykk i offentligheten. Jenter er samlet sett mer positive til en aktiv religions-

politikk enn gutter. Foreldres utdanningsnivå har negativ effekt på støtten til en aktiv religionspolitikk. De som står til venstre i det politiske landskapet, er som gruppe mer positive til en slik politikk enn de som står til høyre. Alle de tre religiøse variablene – gudstro, bønnefrekvens og kollektiv religiøs deltakelse – virker støttende inn på ideen om en aktiv religionspolitikk. De religiøse variablene har selvstendig effekt på holdningene uavhengig av sosial kapital. Men også de tre variablene

som knytter an til sosial kapital, har en selvstendig og positiv effekt på holdningsvariabelen. I motsetning til hva vi fant i de to tidligere analysene, er det tillit til samfunnsinstitusjoner som har sterkest effekt. Dette er kanskje ikke så overraskende i og med at temaet er statens politikk.

AVSLUTTENDE DRØFTING

Den empiriske analysen vi har gjennomført, demonstrerer at sosial kapital er relevant som forklaringsperspektiv på folkelig aksept av religiøse uttrykk i offentligheten. Som forventet på bakgrunn av Putnams teori, er det vi har kalt medborgerlig tillit den dimensjonen ved sosial kapital som har tydeligst innvirkning på alle de tre målene på holdning til religion i offentligheten. De øvrige sosial kapital-dimensjonene "institusjonell tillit" og "kontakt på tvers av tro" har effekt på noen, men ikke alle analysevariablene. Analysen tyder på at sosial tillit er av vesentlig betydning når det gjelder å forklare hvordan ulike deler av befolkningen forholder seg til religion i offentligheten. Sett fra en samfunnsmessig synsvinkel er dette et interessant resultat. Norge er et land som utmerker seg ved høy grad av sosial tillit (Wollebæk 2013). Også unge mennesker i Oslo-området preges av høy tillit til medborgere og samfunnsinstitusjoner. Oslo-ungdommen har i tillegg mye kontakt med personer som har et annet livssyn enn deres eget. Denne typen kontakt bidrar ifølge analysen til å underbygge en aksepterende holdning til en form for offentlighetsreligion. Selv om ungdom i Oslo fremstår som mer sekulære enn ungdom andre steder, tyder materialet ikke på at det i ungdomsbefolkningen eksisterer skarpe skiller mellom troende og ikke-troende. Tvert imot er det overraskende mye kontakt på tvers av

livssyn. På denne måten kan man snakke om en livssynsåpen eller kanskje snarere en livssynsblind kultur. Kontakten på tvers av tro skjer ikke bare på tilfeldig og uforpliktende vis, men det etableres også nære og forpliktende sosiale relasjoner mellom personer av ulik tro. Disse resultatene tyder på at Stålsett-utvalgets visjon om et livssynsåpent samfunn ikke er helt urealistisk som samfunns mål.

Et annet interessant funn i studien er at de religiøse variablene synes å ha en selvstendig betydning for holdningsdimensjonene vi studerer. Dette kan tolkes som støtte til Putnams argument om at religion bidrar positivt til utvikling av toleranse og aksept av ulike kulturuttrykk. Men vår analyse skiller seg noe fra Putnams på den måten at religionens innvirkning på toleranse ikke primært skjer indirekte via sosial tillit, men at religion har en selvstendig effekt. Vår analyse viser at religiøsitet og sosial tillit begge har selvstendig betydning for samfunnsholdninger. Samtidig kan en ikke utelukke at effekten som de religiøse variablene har, i noen grad henger sammen med at religion utgjør et aspekt også ved de avhengige variablene. En form for egeninteresse kan dermed ligge til grunn for svarene fra de mest religiøst interesserte ungdommene.

Stålsett-utvalget la et menneskerettsperspektiv til grunn i sin betenkning. Behovet for å beskytte livssynsmessige minoriteter mot diskriminering både fra myndighetene og fra andre livssynsaktører, ligger bak forslagene utvalget kom med. Det økende innslaget av personer med en annen religion enn kristendommen i det norske samfunn har, sammen med oppløsningen av statskirkesystemet, gjort det nødvendig å utvikle et nytt grunnlag for tros- og livssynspolitikken. Det er naturlig at menneskerettighetsperspektivet blir styrende for dette arbeidet.

Spørsmålene og utsagnene som de unge fikk seg forelagt i spørreundersøkelsen, tar utgangspunkt i menneskerettigheter. De spørsmålene vi har løftet fram i denne artikkelen, knytter seg først og fremst til praktiske sider av prinsippet om religionsfrihet. Spørsmålene og utsagnene vi har benyttet, dreier seg ikke om man liker eller ikke liker at religion kommer til uttrykk i det offentlige rom, men om man synes det er i orden eller ikke at myndighetene griper inn overfor religiøse grupper. Det er betenkelig at et betydelig mindretall av ungdommene tilsynelatende åpner opp for at staten kan legge begrensninger på ordinær religiøs virksomhet.

Dersom viktige samfunnsinteresser trues, er det legitimt at staten griper begrensende inn. Diskusjonene knyttet til radikalisering og religiøst motivert terror utgjør et bakteppe for undersøkelsen, og kan i noen grad ha påvirket måten de unge svarer på, til tross for at spørsmålene var formulert slik at det burde være åpenbart at de retter seg mot hverdagsreligion og ikke mot ekstreme religiøse uttrykk.

I tilfeller der ordinære former for religiøsitet blir forsøkt stoppet av myndighetene eller forbys gjennom lov, blir prinsippet om religionsfrihet undergravd. Det for eksempel å ville forby bruk av hijab på bestemte offentlige arenaer, er ikke bare problematisk i forhold til religionsfriheten, men strider også mot ideen om ytringsfrihet. I den offentlige debatten blir religionsfrihet og ytringsfrihet ofte fremstilt som motsetninger. I svært mange tilfeller går imidlertid de to prinsippene hånd i hånd. Dersom myndighetene velger å legge hindringer i veien for ordinær religiøs virksomhet, vil det ofte også innebære at man undergraver retten til frie ytringer.

REFERANSER

- Botvar, Pål Ketil, Pål Repstad og Olaf Aagedal. 2010. "Regionalisering av norsk religiositet" i Pål Ketil Botvar og Ulla Schmidt (red). *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Botvar, Pål Ketil. 2010. "I skjæringsfeltet mellom det offentlige og det private" i Pål Ketil Botvar og Ulla Schmidt (red). *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Botvar, Pål Ketil. 2013. "Religion and Attitudes towards Socioeconomic Human Rights. An Empirical Study of Young Adults in Norway". I Hans-Georg Ziebertz og Johannes A. van der Ven (red.). *Human Rights and the Impact of Religion*, 245-263. Boston: Brill.
- Botvar, Pål Ketil. 2014. "Unge i storbyen skeptiske til religion i det offentlige rom". I *Religion og Livssyn*, Tidsskrift for Religionslærerforeningen i Norge 2014, 26 (2): 49-56.
- Pål Ketil Botvar og Ulla Schmidt (red). 2010. *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Botvar, Pål Ketil og Anders Sjöborg. 2012. "Views on Human Rights among Christian, Muslim and Non-religious youth in Norway and Sweden". I *Nordic Journal of Religion and Society* 2012, 25 (1): 67-81.
- Botvar, Pål Ketil og Anders Sjöborg. 2014. "A Comparative Study of the Relation Between Religion and Human Rights Among Young People". I Rosemarie van den Breemer, José Casanova og Trygve Wyller (red). *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Brottveit, Ånund og Sunniva E. Holberg. 2014. Tilstandsrapport for Den norske kirke 2014. *KIFO-Notat* nr. 2/2014.
- Furseth, Inger. 2008. "Social Capital and Immigrant Religions". I *Nordic Journal of Religion and Society* 2008, 21 (2):147-165.
- Furseth, Inger (red). 2015. *Religionens tilbakkomst i offentligheten? Religion, politikk, medier, stat og sivilsamfunn i Norge siden 1980-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget
- Hagelund, Anniken og Jill Loga. 2009. "Frivillighet, innvandring, integrasjon. En kunnskapsoversikt". Senter for forskning på sivilsamfunn & frivillig sektor, *rapport* 2009: 1.
- Hernes, Gudmund og Knud Knudsen. 1990. "Svart på hvitt. Norske reaksjoner på flyktninger, asylsøkere og innvandrere". *FAFO-rapport* nr. 109.
- Kvamme, Ole Andreas, Eva Mila Lindhardt og Agnethe Steineger. 2013. *I samme verden. Religion og etikk*, VG3. Oslo: Cappelen Damm.
- NOU 2013: 1 Det livssyns åpne samfunn. En helhetlig tros- og livssynspolitik. Oslo: Kulturdepartementet.
- Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam, Robert D. 2007. "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture". *Scandinavian Political Studies* 30(2): 137–174.
- Putnam, Robert D. og David E. Campbell. 2010. *American Grace. How Religion Divides and Unites Us*. New York: Simon & Schuster.
- Synnes, Ronald M. 2012. "Kristne migrantmenigheter i Oslo". *KIFO-rapport* 2012: 1.
- Utdanningsdirektoratet 2006. Læreplan i religion og etikk – fellesfag i studieforberedende utdanningsprogram. Utdanningsdirektoratet.
- Valk, P., G. Bertram-Troost, M. Friederici og C. Béraud, C. (red). 2009. *Teenagers' perspectives on the role of religion in their lives, schools and societies: A European quantitative study*. Münster: Waxmann.
- Wollebæk, Dag og Signe Bock Segard. 2011. *Sosial kapital i Norge*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Wollebæk, Dag. 2013. "Religion og sosial kapital: Hva viser internasjonale spørreundersøkelser?" Senter for forskning på sivilsamfunn & frivillig sektor, *rapport* 2013: 4.
- Øia, Tormod. 2012. «Ung i Oslo 2012. Nøkkeltall». Notat 7/12. NOVA – Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.